

FERGE ZSUZSA

A társadalom, amelyben élünk



Ferge Zsuzsa
szociológus
egyetemi tanár

1931-ben született. 1953-ban közgazdáként diplomázott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. 1968-ban a filozófiai tudományok kandidátusa, 1982-ben a szociológiai tudományok akadémiai doktora lett. 1993-tól az Európa Akadémia tagja, 1998-tól az MTA levelező tagja. Sok országban járt kutatóként, egyetemi vendégprofesszorként.

Pályáját a Központi Statisztikai Hivatalban kezdte. 1953–1968 között a KSH Rétegződéskutató Osztály vezetője. 1968–1988 között az MTA Szociológiai Kutatóintézete Társadalompolitikai Osztályának vezetője. 1988–1996 között az ELTE BTK Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete Szociálpolitika Tanszékének vezetője. 2001-től professor emeritus.

Főbb kutatási területei: a társadalmi struktúra és rétegződés, a társadalmi egyenlőtlenségek, a nők helyzete, a jövedelemeloszlás és a szegénység kérdései, valamint a társadalom- és szociálpolitika. Jelentős szerepet játszott a hazai társadalmi rétegződéskutatások megindításában, a szociálismunkás- és szociálpolitikus-képzés magyarországi meghonosításában.

Mit csinál a szociológia?

A **szociológia** társadalomtudomány. Központi kérdése az, hogy milyen módon hatnak egymásra az egyének és közösségeik, az egyén és a társadalom. A szociológia úgy véli, hogy e kölcsönhatások során formálódnak a társadalmi folyamatok, intézmények és struktúrák, amelyek viszont sok tekintetben meghatározzák a cselekvő egyének (ágensok) helyzetét, cselekvéseit, **életesélye**it, azaz sorsát. A következőkben néhány olyan szempontot említek meg, amelyeket szerintem a szociológiában érvényesíteni kellene. Például mindig figyelembe kell venni, hogy:

› *Egyén és közösség kölcsönösen feltételezik egymást.* A szociológia a társadalmat szeretné megérteni, de úgy, mint egyén és társadalom egymást kölcsönösen feltételező rendszerét. Ebben a szemléletben (amely persze csak egy a sok lehetséges szociológiai közelítés közül) nincs külön egyén és külön társadalom: csak egymáshoz való viszonyaikban értelmezhetők. Így például nincs tartalma a **szegénység**nek a gazdagság nélkül. Szegény nincs, ha nincs gazdag (gazdagabb).



Szociológia:

„A társadalmi élet törvényszerűségeit kutató tudomány” (Andorka R.). A szociológia központi kérdése az, hogy milyen módon hat egymásra egyén és társadalom. E kölcsönhatások során formálódnak társadalmi folyamatok, intézmények és struktúrák, amelyek viszont sok tekintetben meghatározzák a cselekvő egyének (ágensek) helyzetét, cselekvéseit, életesélyeit, azaz sorsát. E folyamatokat mindig történetiségükben érdemes vizsgálni, figyelembe véve az objektív körülmények változását és az ezekre adott válaszokat, amelyeket alakíthat szuverén, racionálisan végiggondolt döntés, vagy a szokásszerűség, a belénk rögzült habitus.

Egyenlőtlenségek:

olyan különbségek, amelyek társadalmi tartalommal teltődnek meg. „Az emberi nemen belül kétfajta különbséget észlelek. Az egyiket természetes vagy fizikai egyenlőtlenségnek nevezem, mert a természet maga hozta létre. Ilyenek a korban, egészségi állapotban, a testi erőben vagy szellemi és lelki tulajdonságokban lévő különbségek. A másikat morális vagy politikai egyenlőtlenségnek nevezhetjük, mert egy bizonyos fajta konvenció nyugszik, és mert emberek közti megállapodás hozta létre, vagy legalábbis engedélyezte... Ilyenek a különböző kiváltságok, mint például az, hogy egyesek gazdagabbak, megbecsültebbek, hatalmasabbak, mint mások, vagy éppen az, hogy egyesek másoknak parancsolhatnak” (Rousseau).

) „Elméleti” keretek, fogalmak és empirikus „tapasztalati tények” szerves egységet alkotnak. A szociológus elméleti konstrukciókkal, fogalmakkal végzi a „tények”, jelenségek, folyamatok vizsgálatát, másként nem is tudná, hogy mit emeljen ki a valóságban gomolygó halmazokból. Ám elméleti fogalmai sem eleve adóttak: ezeket már a valóságból vonta ki, korábbi tapasztalatokra és adatokra támaszkodva, megfigyeléssel, gondolkodással. Így közelít ismét a valóság folyamataihoz, tényeihez, azaz folyamatos oda-vissza csatolással dolgozik. Az elmélet, az elméleti konstrukciók, az elvont, általánosító fogalmak megalkotása nem a kutatás célja: ezek eszközök, de nélkülözhetetlen eszközök a társadalmi jelenségek vizsgálatához, megértéséhez. A kutatásnál tehát kihúzzunk néhány szálat a gomolygóból, ezekből szerkesztünk valamilyen megismerési rácsot magunknak, amelyet ráhelyezünk a gomolygó valóságra. Ennek az „episztemológiai rácsnak” nemcsak két, hanem több dimenziója is lehet.

) Minden jelenséget a saját történetével együtt kell értelmezni. A múlt nélkül nem lehet a mátt megérteni. A szociológia és a történelem között nincs éles határ. A társadalmak – miközben önmaguk maradnak – folytonosan változnak is. Ez az „újratermelés” végbemegy a családokon, társadalmi intézményeken stb. belül is, mert az „ágensek”, akik ezeket működtetik, nem tudnak egészen másképp viselkedni, mint amit az eddigi történelmi tapasztalatok beléjük égettek, és mint ami az adott feltételek között egyáltalán elképzelhető. Ez a magatartás vagy stratégia a **habitus**, ami minden társadalmi közegben, erőterben működik. A habitus alapján tartja természetesnek az egyetemet végzett szülő, hogy a gyereke egyetemre menjen, és ezért mondhatja egy nyolc osztályt végzett falusi anya, hogy az egyetem „nem nekünk való”.

) Azt érdemes kutatni, ami „szabad szemmel”, kutatás nélkül nem jól látható, nem jól érthető vagy félreismert. Ám nem véletlen, hogy mi nem látható, mi félreismert és mit tekintünk természetesnek. A „természetesség” azt jelenti, hogy valamilyen ideológia (nem közvetlen erőszak) elfogadhatónak, rendben lévőnek, vitathatatlanak mutatja a fennállót (a társadalom megosztottságát, a férfiuralmat, a cigányok rosszabb helyzetét, azt, hogy vannak szegények, a családok hajléktalanságát, de egyszerűen azt is, hogy vannak a hatalmon lévők és a hatalomnélküliek). Ezeket a természetesnek tekintett nézeteket nem fizikai erőszakkal kényszerítették ki. Ilyen hatása csak a hosszú „megszokásnak” vagy a meggyőzésnek, tekintélynek, manipulációnak, az ún. szimbolikus erőszak különböző működésmódjainak lehet. Amit természetesként fogadunk el, abba belenyugszunk, ha igazságtalan is. Érdekek fűződnek ahhoz, hogy azok a mechanizmusok se legyenek jól láthatók, amelyek méltatlan vagy igazságtalan kimeneteket hoznak létre. A szociológusnak tehát ott van igazán dolga, ahol a társadalmi erőviszonyok valamit – többnyire nem tudatosan – elrejtenek, illetve ahol az uralom, a kiszolgáltatottság, az igazságtalanság, az **egyenlőtlenségek** „természetesnek” látszanak. *Ennyiben „kritikai” tudományról van szó.*

Előadásomban egyetlen szociológiai kérdésre koncentrálok: a társadalmi tagolódásra, a társadalmi egyenlőtlenségekre, s ezek legújabb hazai változásaira.

Társadalmi viszonyok, egyenlőtlenségek, társadalmi szerkezet

A társadalmi világ egyre bonyolultabb. Sokan ma úgy gondolják, hogy a „nagy egészekről”, például egy-egy társadalomról, már általános szinten, nagy összefüggésekben nem is lehet beszélni. Az emberek szabadon választanak és döntenek, és a tudomány legfőbb kis részletekhez adhat kulcsot. Lehet, hogy mindez igaz: az ún. posztmodernitásban a társadalom kevésbé határozza meg a sorsokat, mint korábban. Én magam azonban azt hiszem, hogy Magyarország nem a posztmodernitásban él – a társadalom igenis számít.

Minden társadalomban vannak erőforrások, „tőkék”. A komplex társadalmak mindegyikére jellemző, hogy az anyagi és szimbolikus javak, erőforrások egyenlőtlenül oszlanak el. Az egyének vagy csoportok közötti viszonyokat ezek az eloszlások formálják. Az erőforrások, tőkék között a jelek szerint a legfontosabbak a politikai **tőke**, vagyis a hatalom; a gazdasági tőke; a tudás- és információ-tőke (kulturális tőke); és a kapcsolati vagy szimbolikus tőke, ami egyben az elismertséget, elfogadottságot is jelenti. A társadalmi viszonyok a hatalomhoz, tulajdonhoz, tudáshoz, egyáltalán, a létfenntartó forrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségei körül formálódnak.

Az erőforrások a társadalom egészének szintjén is meghatározóak, de konkrétan mindig egy-egy területen, egy-egy alrendszerben, erőterben, ha tetszik, mezőben zajlanak körülöttük a küzdelmek a meglévő források megtartásáért, újak megszerzéséért. Ilyen erőternek (vagy mezőnek) lehet tekinteni egy-egy vállalatot vagy egy iparágat, vagy akár az egész gazdaságot; egy sportágat vagy az egész sportot; egy-egy egyetemet vagy épp az egész tudományos világot. A küzdelem egy-egy erőterben (látszólag vagy ténylegesen) különböző tétekért vagy „tőkékért” folyik, ami lehet pénz, vagyon, helyezés, rang, hatalom, elismerés, privilégiumok. A gazdasági hatalomért és helyezéért a „gazdaságban”, a piacon folyik a verseny, és persze az egyes vállalatoknál is. A tudományos elismertségért és hatalomért a tudományos „mezőben” küzdenek. A tétek – az egyes erőterekre jellemző sajátos tőkék, például a gazdaságban a gazdasági tőke, a tudományban a pályatársak által elismert tudás, a sportban az olimpiai helyezés – különböznek. A legfontosabb tőkék (pénz, hatalom, tudás, kapcsolatok) érvényessége általános, de az egyes mezőkben egymáshoz viszonyított jelentőségük különbözhet.

A különböző erőterek egymással is feszültségben vannak. Küzdelem zajlik a forrásokért, a másik mezővel szembeni fölényért vagy épp a fennmaradásért. Ezek a küzdelmek játszódhatnak vállalatok között, tudományágak vagy művészeti ágak között, vagy éppen a politika és a gazdaság között.

Egy-egy ilyen mezőben az versenyezhet a helyezésekért (az lehet elismert tudós, színész, orvos, bankár, vállalkozó), aki egyáltalán be tud lépni a játékbá, azaz van már valamilyen tőkéje, felkészültsége. Ez azt is jelenti, hogy megfelelő a beállítódása, a *habitus* ahhoz, hogy ezt a küzdelmet felvegye, mert saját, illetve a családjá tapasztalatai erre kondicionálták. De nagyon sokan vannak, akik minden küzdelemben esélytelenek, ha a jó helyezések megszerzéséről van szó. Túl kevés vagy semmilyen eszközzel, tőkével nem

Életesély-egyenlőtlenségek:

a fizikai életesélyek azt jelentik, hogy kinek milyen hosszú élet van kimerve, és hogy ki mennyi szenvedéssel éli le a neki megadott életet. A társadalmi életesélyek arra utalnak, hogy ki hová kerülhet a társadalmi pozíciók rendszerében, milyen szabadon, mennyire autonóm módon, vagy mennyi felismert és fel sem ismert kényszerrel választ magának életpályát, sorsot. Mind a fizikai, mind a társadalmi életesélyek nagyon egyenlőtlenül oszlanak el.

Tőke:

eredetileg csak a profit-létrehozatal érdekében működő gazdasági erőforrást jelentette. P. Bourdieu nyomán a fogalmat általánosították, és minden fontos, a társadalmi helyzeteket alakító társadalmi erőforrást „tőkének” tekintenek. Így beszélünk kulturális tőké-ről, politikai tőkéről, szimbolikus tőkéről stb. A szimbolikus tőke például eredeti meghatározása szerint „azoknak a valóságos és virtuális erőforrásoknak az együttese, amelyekkel egy egyén vagy csoport rendelkezik annak köszönhetően, hogy a kölcsönös elismerés és megbecsülés viszonyai alapján kialakuló tartós hálózathoz tartozik”.



rendelkeznek ahhoz, hogy (bármelyik mezőben, bármelyik alrendszerben) a siker reményével induljanak.

Ugyanakkor mégis küzdeniük kell – éspedig *a megélhetésért*. A tét számukra az, hogy a lentmaradás a gazdasági, politikai, kulturális kisemmizés (vagy megfosztás) milyen szintjét–mértékét–formáját fogja jelenteni. Hogy egyáltalán jutnak-e létfenntartó munkához, és az milyen erőfeszítéseket követel, milyen munkakörülményeket, bért kínál. *Ezért fontos strukturáló tényezők a létfenntartó tevékenységek, amelyeket a „munkajelleg-csoportok” foglalnak össze.*

A struktúrát végül is az alkotja, ahogyan a tőkék körüli küzdelem nyomán kialakuló egyenlőtlen viszonyok összekapcsolódnak a társadalmi térben, az egész társadalom szintjén.

Az egyes tőkefajták mentén többé-kevésbé egyértelmű az egyenlőtlenességek rendezettsége, így beszélhetünk jövedelem, iskolázottság, lakáshelyzet, munkakörülmények, presztízs stb. szerinti rétegződésről. Ha a különböző tőkék eloszlása nem nagyon ellentmondásos, vagyis ha nem túl nagyok a „státusok” közötti inkonzisztenciák, akkor a társadalom egészén belül kialakul egy többé-kevésbé egyértelmű rétegződés. Ha ezt viszonyok rendszereként tudjuk értelmezni, akkor ilyen módon leírható a társadalmi **struktúra** is.

Habitus:

generációkon át tanult, kialakult magatartás vagy beállítódás, amely beépül a személyiségbe, „szokásszerűvé” válik, s így nagymértékben meghatározza a különböző helyzetekben követett gyakorlatokat, különböző körülményekre adott válaszokat.

Struktúra:

a társadalmi struktúra olyan rendszerként fogható fel, amely a társadalmi viszonyok kapcsolódásaiból alakul ki. „A társadalmi struktúra felfogható, mint a különböző tőkefajták eloszlása a csoportok és osztályok között, melyek számos jellemzője (jövedelem, iskolázottsági szint stb.) anélkül is módosulhat, hogy megváltoznék az uralkodó vagy alávetett pozíció, amelyet a többi csoporthoz képest elfoglalnak” (P. Bourdieu).

Az államszocializmus struktúrája

Az államszocializmus struktúrájáról beszélve nehéz általánosítani: minden ország, minden periódus más volt. Itt most a már valamennyire konszolidálódott, 1960 utáni Magyarországról lesz szó.

A hatalom, a „politikai tőke” meghatározta az egész társadalom jellegét, azon belül a lehetséges csoportokat, sőt az egyéni lehetőségeket is. Minden szinten a demokrácia hiánya volt a jellemző, ami politikai kategóriákban kifejezve akkor is diktatúra, ha annak jellege folyton változott, és ha az utolsó két évtizedben már ún. puha diktatúra volt.

A hatalom egyenlőtlen eloszlása, a központ túlhatalma a struktúrát és mozgásait lefojtotta. Ugyanakkor *az államszocializmus* – ideológiájának megfelelően – *korlátozta a nem-hatalmi egyenlőtlenességeket, noha sok jelentős egyenlőtlenesség fennmaradt.*

A sok egyenlőtlenesség kapcsolódása egyszerre oka és következménye annak, hogy ki milyen munkához jut, milyen helyet foglal el a munkamegosztásban. A *munkajelleg-csoport* együtt fejezi ki a döntéshozatalban elfoglalt helyet, a fölé- és alárendeltségeket, a tudást, a munka által igényelt fizikai és szellemi erőfeszítéseket, a munkakörülményeket. Az „értelmiségi” vagy a „segédmunkás” címke általánosítja egy sor foglalkozás közös jellemzőit.

Az államszocializmus struktúrájának legfontosabb vonásai úgy foglalhatók össze, hogy

-) a hatalom szélsőségesen egyenlőtlen eloszlása *a struktúrát és mozgásait lefojtotta;*
-) a politika ideológiájának megfelelően *a nem-hatalmi egyenlőtlenességeket korlátozta* – noha sok egyenlőtlenesség maradt;

**Politikai uralkodó csoport
(Nomenklatúra)**

Társadalmi munkamegosztás egyszerűsített képe (munkajelleg-csoportok)

Vezető pozíció	Tudás szintje		
	Magas szintű	Közepes szintű	Alacsony szintű, nincs
Magas, sok beosztott	Közigazgatási, gazdasági, kulturális stb. felső vezetők	Elvben nincs, gyakorlatban lehet	
Közepes, kevés beosztott	Középszintű vezetők	Középszintű vezető, termelésirányító	Esetleg nem képzett ellenőr
Nincs beosztott	Értelmiségi	Irodai dolgozó, szakmunkás. Szakképzett szolgáltató	Segéd-betanított munkás

Az államszocialista struktúra vázlatja

) a munkajelleg-csoportok sokat kifejeznek az egyenlőtlenségi rendszerből, a társadalom rétegződését, legalábbis annak egy fontos metszetét írják le.

A struktúra az államszocializmus évtizedei alatt folyamatos és gyors átalakulásban volt, sok szempontból – ha nem is elég gyorsan – modernizálódott. A mezőgazdaságban dolgozók aránya nagyon lecsökkent, a munkaerő szakképzettebbé vált, az értelmiség aránya megnőtt. Eközben az egész társadalom gazdaságilag feljebb tolódott, az életfeltételek számos összetevője javult.

A fogyasztás (egy főre számítva) háromszorosra nőtt; a lakáshelyzet (bár lassan, megkésve) javult. A laksűrűség, lakásfelszereltség nagyon közel került a nyugati színvonalhoz. Kiépültek a közös egészségügyi, iskolai ellátórendszerek. A társadalombiztosítás az 1970-es évektől az egész lakosságot átfogta. Romlás kevés területen volt, de máig nem tudunk igazi magyarázatot adni például arra, hogy miért csökkent (szinte minden államszocialista országban) a várható élettartam, ami a fizikai életesélyek fontos mutatója.

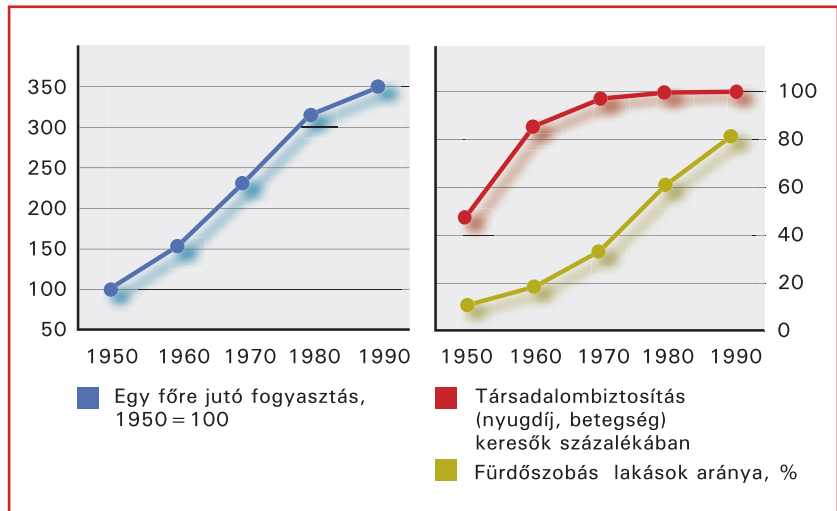
Az egyenlőtlenségek számos területen – a lakásviszonyokban, az iskolázottságban, a kultúrához való hozzáférésben – jelentősen csökkentek. A politika által befolyásolható körülmények esetében – munkához jutás, bérek-jövedelmek, még a lakásviszonyok is – gyorsabb volt az egyenlőtlenségek csökkenése, mint például a kulturális gyakorlatok esetében, amelyekre a régóta rögzült habitusok, szokásszerűségek erősebben hatnak. Igaz, fontos kivétel, hogy a személyközi viszonyok hierarchizáltsága csökkent, például megszűntek a nagyságos és méltóságos megszólítások vagy a „csendőrpertu”. Mindezzel valamennyire előrehaladt a „civilizációs kísérlet”.

Társadalmi osztályok:

általános értelemben olyan nagy társadalmi csoportok, amelyek viszonylag jól körülhatárolhatók, s egymástól társadalmilag fontos kritériumok alapján élesen különböznek. A szociológiában vita van azon, hogy lehet-e osztálytársadalomnak tekinteni a kasztrendszert, illetve a feudalizmust, vagy ezekre a csoportokra fenntartandó a kaszt, illetve a rend fogalma, és az osztályfogalmat célszerűbb a kapitalizmushoz kapcsolni. Ugyancsak vita tárgya, hogy a kapitalizmusban az osztályfogalom csak a gazdasági alapú (tőkével, piaci helyzettel összefüggő) egyenlőtlenségekhez kapcsolódik, azaz a tőkés és a munkásosztályt kell megkülönböztetnünk, vagy a más lényeges (pl. hatalmi, kulturális) egyenlőtlenségek alapján kialakuló csoportok is osztályok. Az utóbbi közelítés szerint a hatalom (és más erőforrások) egyenlőtlen eloszlása alapján definiálható az uralkodó osztály, a „politikai osztály”, az alávetett osztályok. A középosztály vagy középosztályok fogalmát gyakran használják, de a pontos körülhatárolás nehéz.



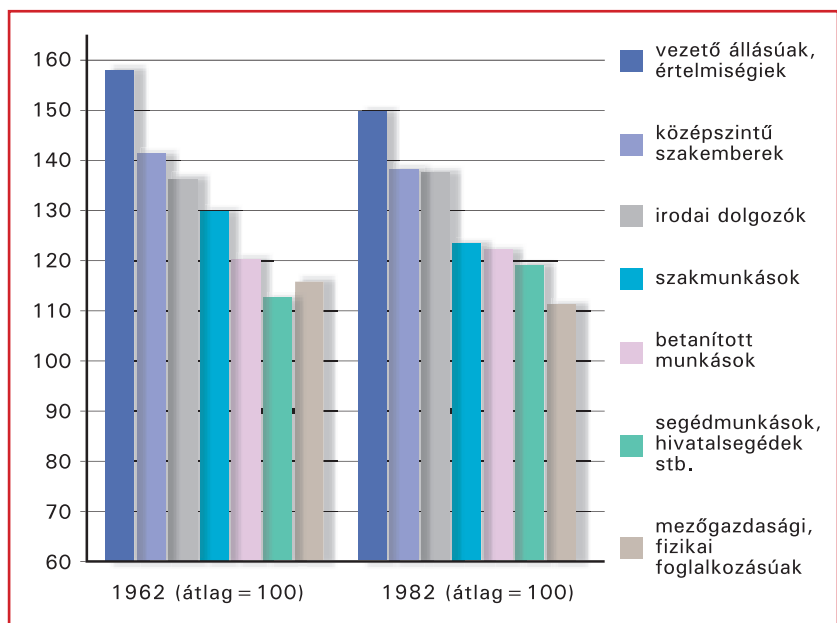
Néhány jóléti és civilizációs mutató időbeni változása

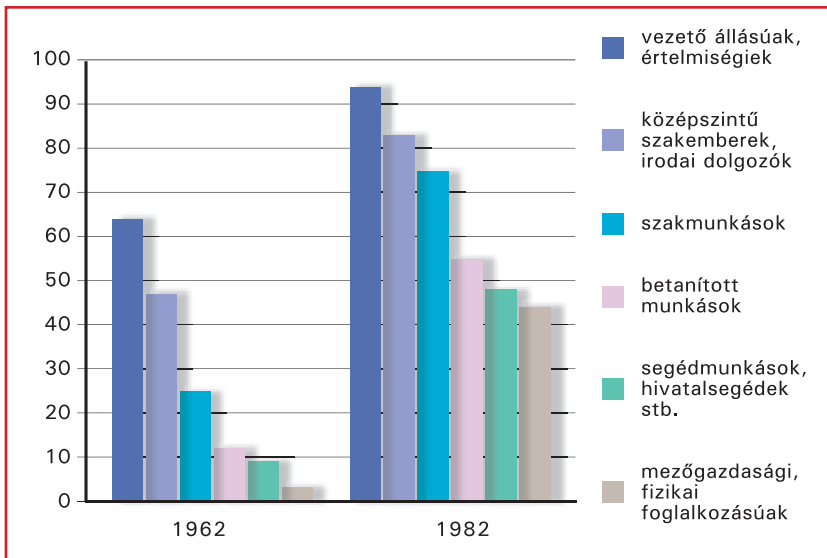


Ez a struktúravázlat természetesen sok mindent nem magyaráz meg. Nem tudjuk meg, hogy hol és mennyire maradtak meg a feudális „habitusok” és struktúrák; hogy a hatalmi viszonyok mennyire maradtak a személyes uralom és alázat viszonyai vagy mennyire váltak horizontálisabbá; hogy a lassan átalakuló, a piacnak valamennyire teret engedő piacgazdaság hogyan érintette a csoportokat; vagy akár hogy politikailag mi mozgatta az embereket. Ráadásul nem mond semmit a struktúra dinamikus változásáról, miközben az államszocializmus évtizedei alatt is sok minden változott. Végig küzdelem volt a hatalom demokratikusabb működéséért, a kényszerek, elfojtások és az autonómia-, illetve szabadságigény között. Csak a fizikai és társadalmi életesélyekre, azok egyenlőtlenségeinek okaira kérdez rá, és arra ad részleges választ.

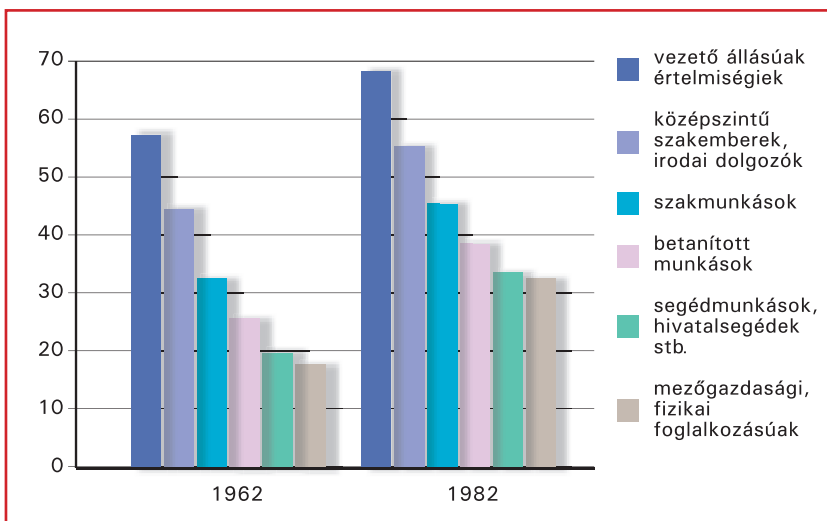
A hatalmi viszony diktatórikus jellegéből nagyjából minden kiszámítható a szabadság sorsáról, de semmi nem következik az egyenlőtlenségek alakulására

Egy főre jutó jövedelmek egyenlőtlenségének csökkenése munkajelleg-csoportok szerint





Fürdőszobával ellátott lakások arányának változása



Habitusok egyenlőtlenségeinek csökkenése munkajellegcsoportok között: átlagos kulturális szint pontszáma (0–87 pont közötti értékek)

nézve. Épp ezért sokféle ellentmondással terhelt az időszak egésze – de az életkörülményeket, illetve a „civilizációs deficit” csökkenését tekintve a mérleg inkább pozitív.

Összefoglalva az államszocializmus struktúrájára vonatkozó gondolatokat, a következőket állítom:

-) a hatalom lefojtotta a spontán mozgásokat, a struktúra egészét is;
-) a politika korlátozta, hogy melyek azok az erőforrások, amelyek tétel lehetnek – a gazdasági tőkét kizárta az egyénileg megszerzhető erőforrások közül;
-) a politika felülről korlátozta az egyénileg megszerzhető erőforrások nagyságát is – a hatalom kivételével, amely egyeseknél korlátlanul nagy volt, a többség (ha idővel némileg enyhülően is) szinte teljesen kiszorult belőle;
-) a politika alulról is (majdnem teljesen) korlátozta a rosszul indulók vagy rosszul helyezettek rossz helyzetének mélységét, szinte mindenki elindulhatott és hozzájárult valamihez a létfenntartási küzdelemben;

Társadalmi réteg:

„Foglalkozás, iskolai végzettség, lakóhely, jövedelem nagysága stb. alapján definiált társadalmi kategória. A magyar szociológiában a foglalkozás jellege (pl. értelmiségi, szakmunkás) alapján megkülönböztetett kategóriákat szokták rétegnek nevezni” (Andorka R.).



-) a társadalmi viszonyok egyenlőtlenségei csökkentek, a kapcsolatok horizontálisabbá váltak;
-) a javuló gazdasági helyzetben az egyenlőtlenségek korlátozásának volt civilizációs hozadéka.

Az újkapitalizmus struktúrája

A magyar társadalomban a rendszerváltással teljesen megváltozott a hatalom és a tulajdon jellege, s ezzel az egyenlőtlenségek rendszere. Az újkapitalizmus a lefojtottságokat, ideértve a magántulajdon tiltását is, felszabadította.

A strukturáló tényezők közül különösen fontossá vált a tőkéhez és a munkaerőpiachoz való viszony, mint azt az 1. táblázat mutatja.

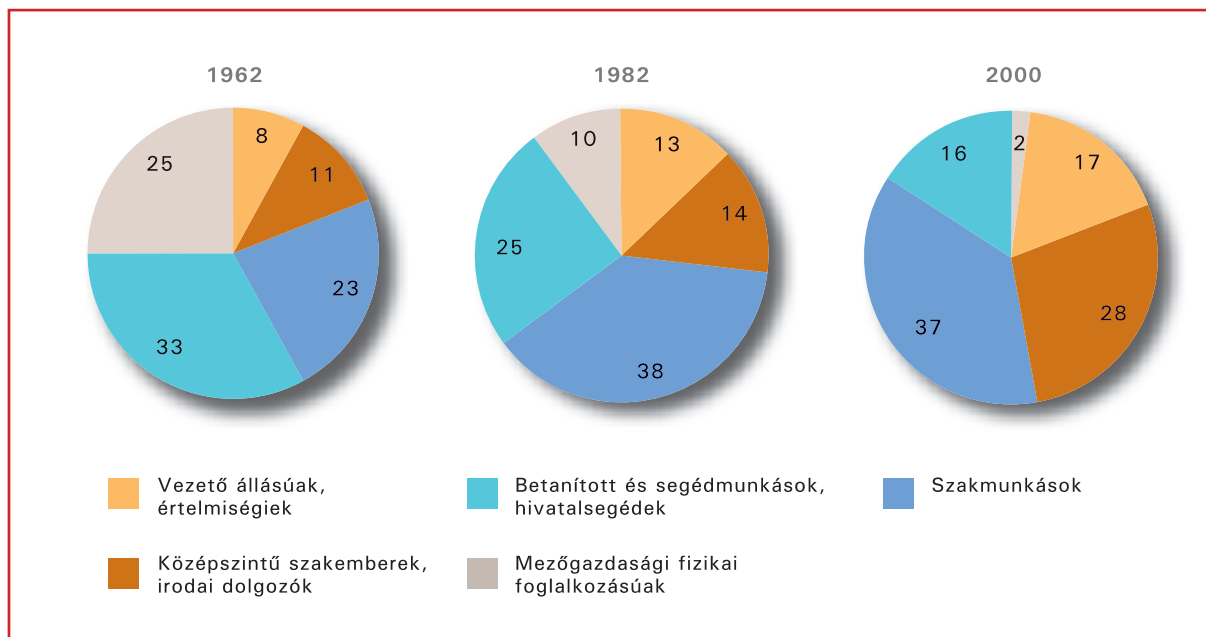
A tőkéhez való viszony azt jelenti, hogy a piacgazdaság kialakulása során sikerült-e valakinek tőkéhez jutnia vagy sem, s ez mekkora tőke. A magánosítás és alapítások során a gazdasági forrásokért való versenyben a társadalom felső régióiba kerültek a jelentős tőkével rendelkezők, de azok is, akiket a tőkés megbíz a tulajdon felelős működtetésével, azaz a „felső menedzserek”.

A tőkével nem rendelkezők a munkaerőpiacon jelennek meg mint kínálat. Helyzetük attól függ, hogy találnak-e itt helyet vagy sem, vagy ha helyet nem is, legalább munkaerő-piaci jogcímet valamilyen ellátásra. Az ábra második része a következő fő csoportokat különíti el:

1. táblázat. A tőkeviszony és a munkaerő-piaci hely körül kialakuló strukturális viszonyok

Tőketulajdonosok		Tőkenélküliek	
tőkeerő, foglalkoztatottak száma*	társadalmi osztály, csoport (struktúrában elfoglalt hely)	munkaerőpiachoz való viszony, illetve munkaerő-piaci hely	társadalmi csoport (struktúrában elfoglalt hely)
sok	nagytőkés, nagyvállalkozó (felső osztály)		fent: felső politikai, gazdasági stb. vezetők (felső osztály)
közepes	közép-kisvállalkozó (középosztály)	erős, stabil, legális – rendszeres alkalmazásban	középen: szakember, középvezető (középosztály) lent: szakképzetlen munkás, alkalmazott (alsó osztály?)
kevés	önálló, önfoglalkoztató (középosztály, „kispolgárság”)	tőke nélküli önfoglalkoztató, megbízással, „számlára” dolgozó rendszeretlen, szürke-fekete munkaerőpiac	a munkamegosztás szinte bármely posztján lent: alkalmi vagy fekete-munkás (alsó osztály?)
nagyon kevés (tömeges megoldásként feltehetően átmeneti kategória)	kis, bizonytalan kényszervállalkozók (alsó osztály?)	korábban volt stabil hely, van jogcím újraelosztási jövedelemre nincs munkaerő-piaci hely, nincs munkaerő-piaci jogcím újraelosztási jövedelemre	korábbi helytől függ lent, kiszoruló (alsó osztály?)

* Vagyon tulajdonosa élhet a hozamokból úgy is, hogy nem foglalkoztat senkit. A „tőkés alkalmazott nélkül” kategória a táblázat bővítésével oda beilleszthető lenne.
– A tőke nagysága és a foglalkoztatottak száma közötti korreláció nem teljes, az ábra egyszerűsít.



-) azokat, akiknek van stabil alkalmazásuk az elsődleges munkaerőpiacon;
-) azokat, akik nem állnak alkalmazásban, csak valamilyen munkavégzésre szerződnek, mint afféle tőke nélküli vállalkozók;
-) azokat, akiknek csak rendszertelenül vagy csak a fekete- (nem legális) piacon van helyük;
-) azokat, akiknek nincs munkaerő-piaci helyük, de korábbi munkaviszonyuk jogán kapnak megélhetésükhöz ellátást (nyugdíjat, táppénzt, munkanélküli-járadékot);
-) azokat, akik csak a lét jogán kaphatnak bármit is, ha vannak ilyen segélyek. Az alkalmi munkavállalók, az „atipikus” munkát végzők, a szerződéses külsősök egy része, a fekete piacon dolgozók és a végképp kiszoruló megélhetése bizonytalan: egy elfogadható megélhetési szinthez való jogaik és munkajogaik általában gyengék.

Aktív háztartásfők munkajelleg szerinti megoszlása, 1962 – 1982 – 2000

A munkaerő-piaci bizonytalanságok közelről érintik a háztartásokat. A munkaképes korú háztartásfők jelentős része nem dolgozik – és ezért sokkal alacsonyabb is a jövedelme. Ezt világítja meg az „*Illusztráció a munkaerőpiachoz való viszony hatásáról*” című 2/a és b táblázat.

A munkajelleg-csoportok sokat megtartottak korábbi jelentőségükből. Az aktív keresők körében tovább folyik a szerkezeteltolódás. Itt csak a háztartásfők helyzetével ábrázoljuk az új eloszlást. Első ránézésre úgy tűnik, tovább modernizálódtunk – alig van már mezőgazdasági munkás, és a segédmunkások aránya is csökkent. Valójában főként arról van szó, hogy a tanulatlan munkásokra van legkevésbé szüksége az új piacnak: ők a többieknél sokkal nagyobb arányban váltak munkanélkülivé.

A tulajdon egyenlőtlenségeit egyelőre nem tudjuk mérni. Ami a rosszul, de mégis mérhető jövedelmi egyenlőtlenségeket illeti, a két szélső tized közti szorzó 1987-ben kevesebb mint ötszörös volt, 1997-ben közel tízszeres. Azóta egyesek szerint megállt, mások szerint folytatódik a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése.

Társadalmi szerkezet:

társadalmi szerkezetben „a társadalmon belüli különböző pozíciók közötti viszonyokat értjük. A társadalmi pozíciókat egyes emberek, illetve csoportok foglalják el, tehát a szerkezet konkrétan a különböző pozíciókat betöltő egyének és csoportok közti viszonyokat jelenti” (Andorka R.).



2/a táblázat. *Illusztráció a munkaerőpiachoz való viszony hatásáról*

A háztartásfő munkaerő-piaci státusa	Háztartások aránya %	Egy főre jutó jövedelmük ezer Ft
Aktív kereső	80	41
Nyugdíjas, gyesen van	9	33
Munkanélküli	5	17
2001, háztartásfők (1000 család, 60 éven aluliak)		

2/b táblázat. *Illusztráció a munkaerőpiachoz való viszony hatásáról a szegények körében*

A háztartások megoszlása a depriváció fokai szerint ha van, vagy ha nincs aktív kereső – csak a népesség szegény harmada						
	Egy sem	1 probléma	2–4 probléma	5 és több probléma	Összesen	n
Minden felnőtt aktív kereső	28	34	36	3	100	237
Van aktív és nem aktív felnőtt	19	23	50	8	100	434
Nincs aktív kereső	0	4	45	51	100	364

Az anyagi szűkösség néhány mutatója a szegények körében (a felnőtt lakosság alacsony jövedelmű 30 százaléka): azon háztartások százalékos aránya, amelyekben az említett problémák előfordulnak (60 éven aluliak)

	Összes szegény háztartás	A legszegényebb 10 százalék
Van lakás- vagy rezsizartozás	29	34
Nem jut elég pénz gyógyszerre	38	43
Nem jut elég pénz élelmiszerre	49	60
Kaptak jövedelemigazolásához kötött ellátást	61	67
Havonta kifognak a pénzből	69	83
Nem jut elég pénz a felnőttek ruhájára	73	72

Társadalmi mobilitás:

„A társadalmi hierarchiában történő fölfelé vagy lefelé mozgás. Ezt szokás vertikális mobilitásnak nevezni. Nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor valakinek a társadalmi helyzete a szüleihez képest változik meg, nemzedéken belüli (intragenerációs vagy karrier-) mobilitásnak pedig azt, amikor valaki foglalkozási életpályája folyamán lép át másik társadalmi helyzetbe. A házassági mobilitás fogalma alatt azt értjük, ha valaki házasságkötéssel lép át másik társadalmi helyzetbe” (Andorka R.).

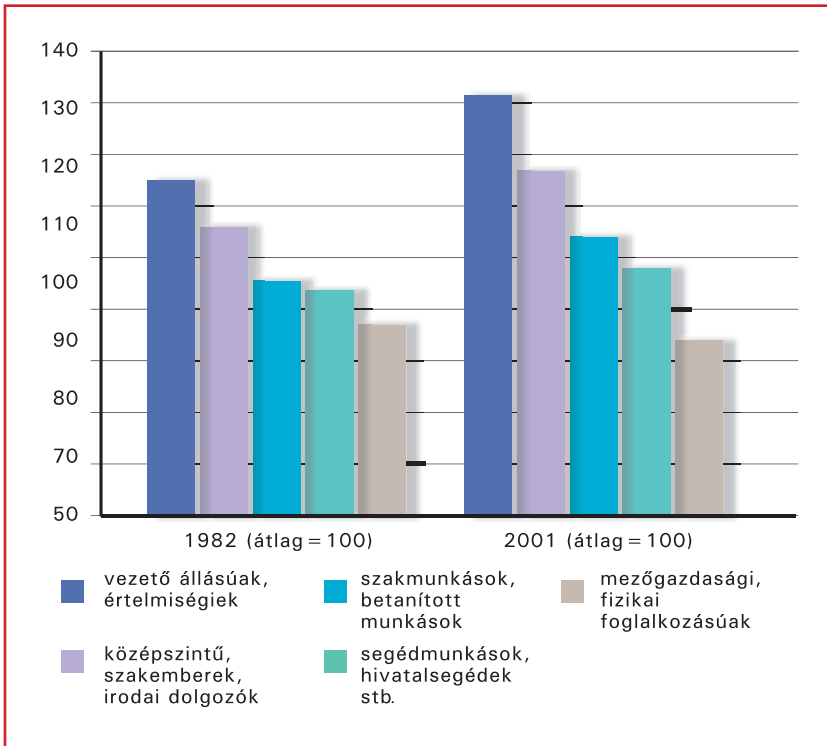
Az adott szükségletet minden gyereknek biztosítani tudók aránya a szegény családok körében az egyes jövedelemharmadokban (ekvivalens jövedelem)

	Alsó ekvivalens jövedelemharmad	Középső	Felső	Összesen
Minden gyereknél				
Napi háromszori étkezés	94	98	98	97
Meleg téli ruha	91	98	100	96
Ünneplőruha	85	91	93	90
Születésnap, névnap ajándék	75	82	90	83
Naponta egyszer gyümölcs	72	82	87	81
Két újonnan vett pár cipő	56	58	63	59
Legalább egy hét nyaralás	18	22	26	22
Iskolásoknál				
A szükséges iskolai felszerelés	84	88	87	87
Az iskolai programokon való részvétel	64	76	86	76
Rendszeres sportolási lehetőség*	31	37	42	37
Számítógép-használat lehetősége**	19	27	36	28
Különórákon való részvétel***	14	20	23	19

* Nincs rá szükség: 9,1%

** Nincs rá szükség: 5,4%

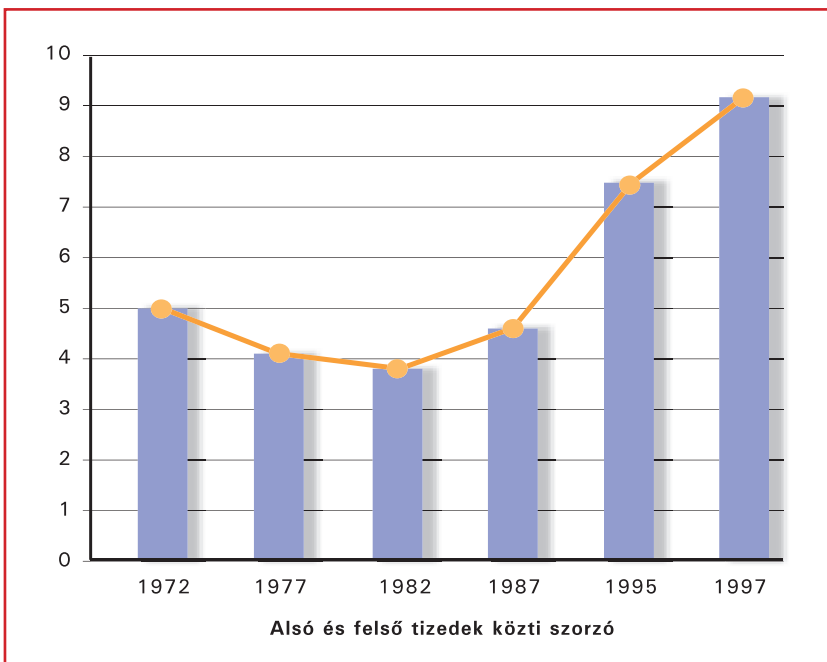
*** Nincs rá szükség: 11,5%



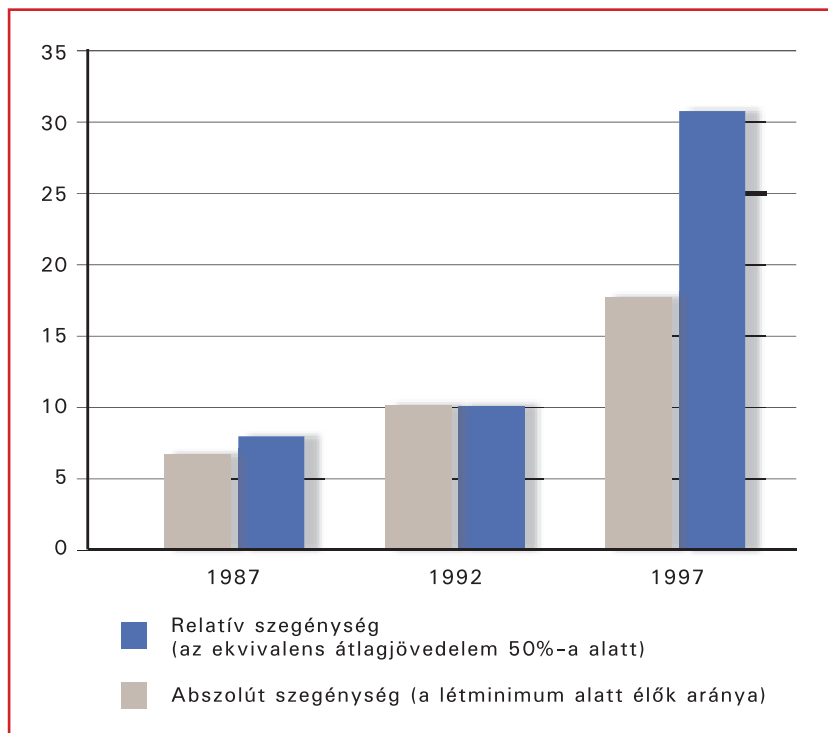
A munkajellemző-csoportok közötti jövedelmi egyenlőtlenség

A források előbb csökkentek, s 2000 körül érték el az 1989-es szintet. Minthogy az egyenlőtlenségek nőttek, szükségképpen nőtt a szegénység is. 1989 és 1997 között mintegy háromszorosra emelkedett mind a relatív, mind az abszolút szegénység.

A munkajellemző-csoportok némileg átalakultak, de megőrizték, sőt növelték szerepüket a társadalmi differenciálásban. Noha egyre kevesebbet beszélünk például munkásságról, úgy tűnik, hogy helyzetük a többiekhez ké-



A jövedelemegyenlőtlenségek változása, 1985–1999



A szegénység arányának változása

Szegénység:

az emberi történelmet végigkísérték a források elosztásának egyenlőtlenségei, és ezzel a szegénység különböző formái. A szegénység a források hiánya. Abszolút szegénységnek azt tekintik, ha az elemi szükségletek kielégítése hiányos, az egyének öfenntartása nehéz vagy lehetetlen, a csoport újratermelődése akadozik. A relatív szegénység vagy objektív relatív depriváció szélesen elfogadott meghatározása az, hogy egyének vagy családok nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak, olyan tevékenységekben vegyenek részt és olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmukban szokásosak vagy legalább széles körben helyeselték.

pest romlott. A parasztságnál még jelentősebbek a bajok. A kisgazdaságok jelentős része vergődik, nagy a falusi munkanélküliség.

A szegénység új vonásai jórészt a munkaerőpiac zavaaraival függnek össze. A munkanélküliség, az alulfoglalkoztatás, a keresetek nagy részének alacsony szintje miatt, és az árrendszer szerkezeti változásai következtében a szegények harmadának van lakással kapcsolatos adóssága; negyven százaléknál nem jut elég pénz gyógyszerre, és a korábbinál nagyobb hiányok mutatkoznak olyan elemi szükségletek esetében is, mint az élelmiszer vagy a gyógyszer.

Vannak különösen törékeny helyzetű csoportok, amelyekben nagy a szegények aránya. Ilyenek

-) a munkanélküliek, elsősorban a tartós munkanélküliek, főként, ha a háztartásfő munkanélküli;
-) a szakképzetlenek vagy nem „piacképes” képzettségűek, illetve az alacsony keresetűek;
-) a fiatal pályakezdő munkanélküliek,
-) a cigányság, amelynek körében a munkanélküliségi ráta többszöröse a többségi társadalomban tapasztalhatónál, és akik közül százazrek léte, jövője veszélyeztetett;
-) a gyermeküket egyedül nevelő szülők, többségükben nők;
-) a gyermekes családok, különösen a nagycsaládosok;
-) az idős emberek, különösen az egyszemélyes háztartásban élők, s közülük is az idősebb nők;
-) azok a falusi háztartások, amelyek alacsony jövedelműek, és a közlekedési viszonyok miatt nehezen érik el a munkahelyeket és közszolgáltatásokat;

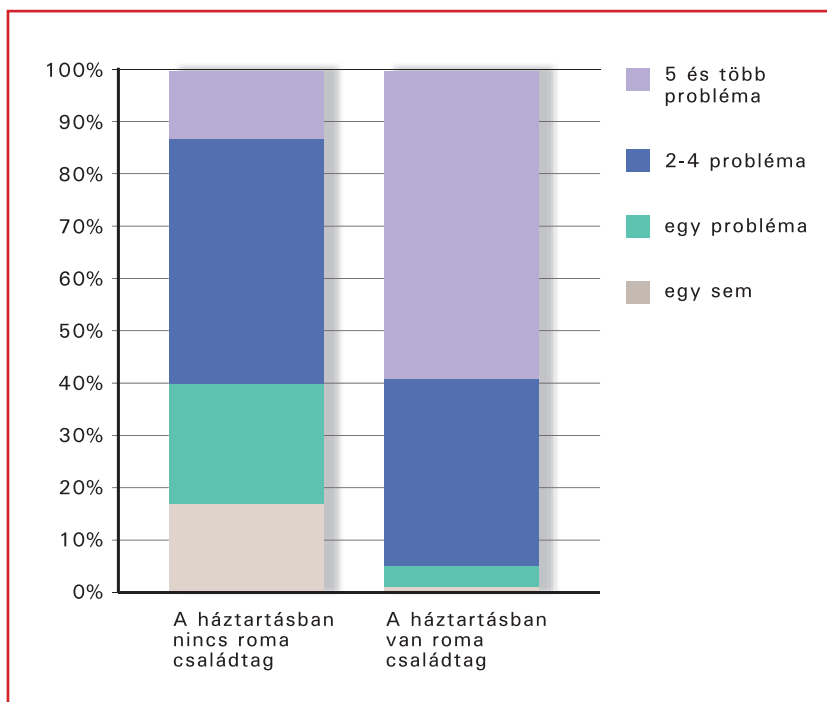
-) a hajléktalanok – akiknek számát legalább negyvenezerre teszik;
-) a fogyatékkal élők egy része, mert a jogilag már rögzített ellátások túl alacsonyak vagy a követelmények nem teljesülnek (pl. akadálymentesség).

A különösen rossz helyzetűeknél a problémák halmozódnak. Igaz, önmagában elég nagy baj, ha négyen laknak egy szobában, vagy ha vacsora és reggeli nélkül maradnak a gyerekek. Kirekesztett lehet valaki azért, ha nincs elég pénze közlekedésre, hogy munka után nézzen, vagy a gyerek iskolába járjon.

De gyakran egyszerre, egymásra rakódva jönnek a bajok. A súlyos vagy halmozódó nehézségekkel járó kirekesztés az átlagosnál jobban fenyegeti az előző csoportokat. Még az alacsony keresetűeknél is védelem, ha mindenki kereső, és katasztrófa, ha csak szociális ellátásokból élnek.

A romák helyzete különösen nehéz, hiszen az előítéletek is sújtják őket – ezért voltak ők az első elbocsátottak, ezért nehéz az iskolai akadályokat leküzdeni. De hangsúlyozni kell, hogy a szegénykérdés nem cigánykérdés. A népesség legrosszabb jövedelmű alsó harmadában egyötöd cigány, 80 százalék nem cigány. És ha lejjebb megyünk, az alsó ötödbe vagy tizedbe, nő a cigányok aránya, de a legszegényebbek fele is nem roma.

A korlátlan tőkéhez jutással és a munkaerőpiacról való kiszorulással az egyenlőtlenségek elszabadultak. Még nem látható világosan, hogy milyen csoportok, osztályok, rétegek formálódnak, de a rétegzett társadalom tetején biztosan kirajzolódik már egy kiváltságosan jó helyzetű felső osztály, alul pedig széles, sok mindemből kirekesztett szegény csoportok vannak. A társadalom „kétebességűvé” vált. Aki nem tud rákapaszkodni a gyorsan robogó vonatra, az végleg lemaradhat. Ez ma is rossz, hosszú távon még károsabb – a gazdaságnak is.



A háztartások megoszlása (csak a népesség szegény harmada) a depriváció fokai szerint ha van, vagy ha nincs roma családtag



Összefoglalva nagyjából a következők jellemzik az újtőkés társadalmat a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából:

-) visszatért a gazdasági tőke mint tét és erőforrás;
-) a korlátlan hatalom a demokráciával megszűnt;
-) a játékterek, mezők korlátlanul alakulnak, változnak;
-) a tétek korlátlanok;
-) az egyének és mezők közötti versengés is korlátlan;
-) a tétek felső korlátja annyi, amennyit a mezők közötti küzdelem egyik vagy másik mezőre rákényszerít;
-) a létfenntartási küzdelemben a vesztes helyezéseknél a veszteség mértéke, mélysége egyelőre alulról nem vagy alig korlátozott.

Ezek a fejlemények gyengítenek minden horizontális viszonyt, a társadalmi szolidaritást is. A kirekesztés veszélyezteti a társadalmi összetartozást. Mindez nincs eléggé összhangban az Európai Unió újabb törekvéseivel.

Ez nem a teljes mérleg. A szabadság hozadékai óriásiak, de itt inkább a szabadság visszája látszik. Egyáltalán nem szükségszerű azonban, hogy ennyi legyen a negatívum. Az elszabaduló egyenlőtlenségek csökkentése a politika és a civil társadalom közös feladata – vagy az kellene hogy legyen.

Szociálpolitika:

a szociálpolitikának nincs általánosan elfogadott meghatározása. A legelfogadottabb értelmezés szerint tudatos állami, illetve köz beavatkozás a látszólag spontán piaci folyamatokba a társadalmi jólét előmozdítása érdekében. E semleges közelítés minden eleme – céljai, mértékei, eszközei – eltérően, sőt ellentmondásosan értelmezhető. A célok tekintetében például az egyik végletet az a nézet jelenti, hogy a szociálpolitika feladata, hogy enyhítse azoknak a szélsőséges szegénységét, akik nem tudnak önmagukon segíteni; az állam csupán végső menedék. Az ezzel ellentétes álláspont szerint a szociálpolitika feladata a szegénység, illetve a társadalmi és fizikai élet- esélyek egyenlőtlenségeinek csökkentése, a társadalmi igazságosság és a társadalmi összetartozás erősítése, összességében a társadalom minőségének javítása.

Az európai szociális modell – »civilizált«, szelídített kapitalizmus

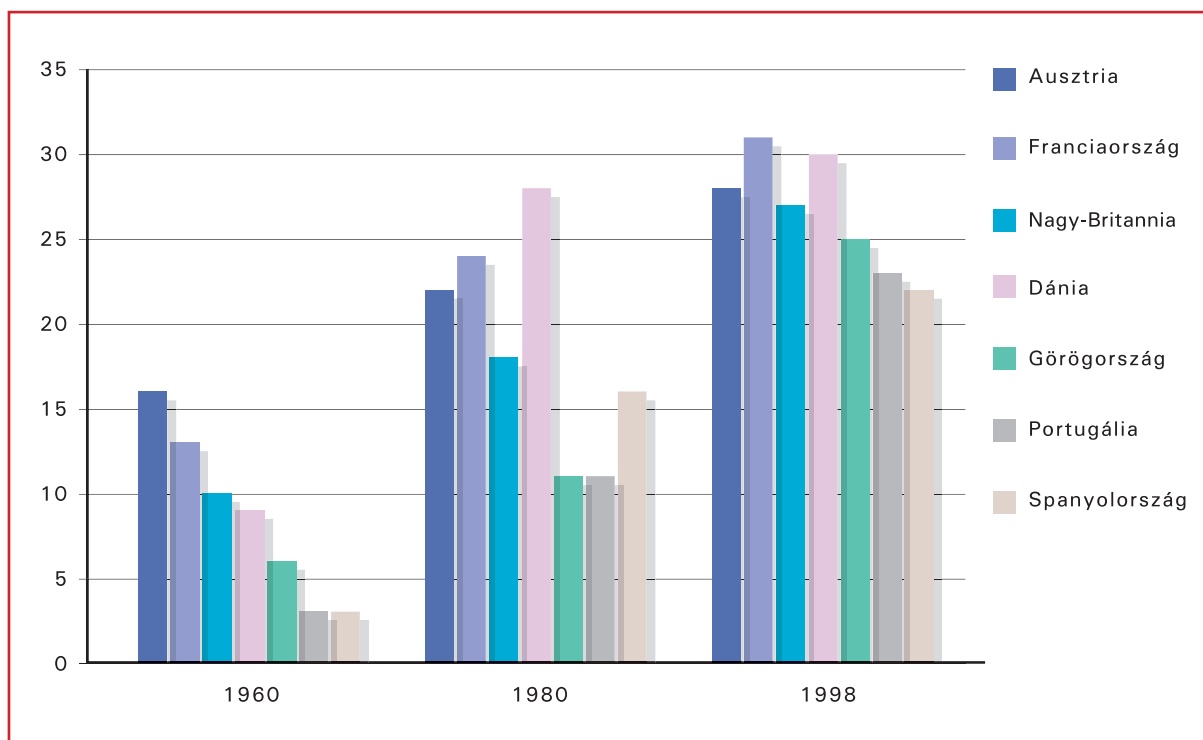
A 19–20. század európai történetében középpontivá vált az a kérdés, hogyan lehet sok új társadalmi problémát korrigálni vagy megelőzni, hogyan lehet a piacot „megszelídíteni”, a sikeresek egyéni jóléte mellett a „közjót” is erősíteni. A változásokat az a többségi meggyőződés vezette, hogy a társadalmi feszültségek és bajok enyhítése a társadalom és az egyének együttes felelőssége, az állam és a civil társadalom közös feladata. E közös törekvések nyomán alakult ki az, amit jóléti államnak nevezünk.

Az új problémákra a legfontosabb válaszok, amelyek a 19. század közepe óta formálódnak, a következők:

-) közpénzből alapvető szolgáltatások – oktatás, egészségügy – mindenkinek;
-) közös felelősségű társadalombiztosítás vagy társadalmi biztonság, társadalmi alapjövedelem;
-) a munkajog erősödése;
-) a szociális jogok erősödése: szociális állampolgáriság.

A globalizálódó kapitalizmussal felerősödtek a jóléti állam elleni támadások – divattá vált azt állítani, hogy a jóléti állam árt a gazdaságnak, az erkölcöknek, az egyéni szabadságnak.

1975 óta sokan állítják, hogy a jóléti állam „halott”, hogy korlátozni kell vagy egészen felszámolni. A polgárok többsége azonban nem ezt gondolja.



Sok – részben szükséges, részben az erősebb érdekek által kikényszerített – reform van folyamatban, a jóléti vívmányok összességének védelme egyelőre sikeres. Az adatok azt igazolják, hogy

-) minden EU-országban szinte folyamatosan nőttek a jóléti kiadások, nemcsak abszolút értékben, hanem a mindenütt növekvő össztermékhez viszonyítva is;
-) erős az országok közötti jóléti konvergencia, amiből a szegényebb országok különösen sokat profitáltak.

Az Európai Unióban erősödik a törekvés arra, hogy a szervezet ne csak politikai és gazdasági társulás legyen, hanem a szociális jólét biztosítását is célul tűzze ki. Az unió szintjén elfogadott központi céllá vált a foglalkoztatás növelése, a kirekesztés elleni küzdelem, a társadalmi összetartozás erősítése. Számtalan dokumentumban olvashatjuk, hogy

-) az európai szociális modell értékes és megerősítendő;
-) az európai szociális modell két fő értéke a szolidaritás és a társadalmi összetartozás;
-) a társadalom minőségét az méri, hogy „milyen mértékben képesek részt venni a polgárok közösségeik társadalmi és gazdasági életében, olyan feltételek mellett, amelyek jólétüket és egyéni lehetőségeiket javítják”.

A közakarat a civilizáltabb és civilizálóbbr piacgazdaság mellett látszik állást foglalni. Azt hiszem, ez a tendencia a csatlakozó országok polgárainak helyeslésével is találkozhat.

A jóléti kiadások növekedése és konvergenciája néhány EU-országban (az összes szociális kiadás a GDP arányában)



Ajánlott irodalom

- Andorka Rudolf*: Bevezetés a szociológiába. Bp.: Osiris, 1997.
- Bourdieu, Pierre*: A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről. Bp.: Napvilág, 2002.
- Bourdieu, Pierre*: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Bp.: Gondolat, 1978.
- Emigh, Rebecca Jean – Szelényi Iván* (eds.): Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition. Praeger Pub Trade, 2001.
- Ferge Zsuzsa*: Elszabaduló egyenlőtlenségek. Bp.: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2000.
- Ferge Zsuzsa*: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. In: *Szociológiai Szemle*, 2002/4.
- Ferge Zsuzsa*: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Bp.: Közgazdasági és Jogi Kvk., 1982.
- Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes – Tausz Katalin*: Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon. Bp.: Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-Kelet Európai Iroda, 2002.
- Giddens, Anthony*: Szociológia. Bp.: Osiris, 1995.
- Kolosi Tamás*: A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Bp.: Osiris, 2000.
- Szociológiai Szemle*, 2002. 4. száma: A szegénységről és kirekesztésről.